

ОСНОВНІ ТИПИ ЖИТЛОВИХ СПОРУД СКІФСЬКОГО ЧАСУ ЛІСОСТЕПОВОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ

Олексій Потоцький | аспірант, Інститут археології НАН України

Серед знахідок житлових споруд скіфського часу є досить багато варіацій, які демонструють строкатість і неоднорідність матеріальної культури лісостепового Лівобережжя. Запропоновано виділити основні типи жител, які були поширені на цій території.

Ключові слова: *житло, скіфський час, лісостеп, реконструкція.*

Житло являє собою один із найважливіших елементів людського життя та яскраво характеризує будь-яку матеріальну культуру. Попри велику увагу до житлових споруд в археологічному дискурсі, наразі немає ґрунтового дослідження жител саме скіфського часу лісостепового регіону України. В процесі дослідження здійснено спробу розглянути аспекти житлобудівництва у скіфський час, узагальнити відомості про відомі житла на території лісостепового Лівобережжя, які поки що залишалися без комплексного дослідження.

За більше ніж століття досліджень було накопичено багато знахідок житлових споруд скіфського часу на території Лісостепового Лівобережжя. Перша знахідка належить В. О. Городцову, який розкопав житло на території Більського городища (Городцов, 1911). Надалі багато дослідників описували у своїх публікаціях знахідки жител (Іллінська, 1965; Шрамко, 1954), проте детальніше житлові споруди починають аналізувати в окремих статтях та монографіях, присвячених конкретним пам'яткам, від 1970-х років (Шрамко, 1973; Шрамко та Радзієвська, 1980; Шрамко, 1989; Гавриш, 2000). Останнім часом інтерес до житлових споруд тільки поживавлювався, були спроби детально реконструювати житла скіфського часу для того, щоб скласти повнішу картину щодо вигляду цих споруд (Шрамко и Новоченко, 2013).

Загалом у регіоні Лівобережного лісостепу в скіфський час можна окреслити декілька регіонів, де існували одночасно різні типи

© Олексій Потоцький, 2022

жител. Найбільш дослідженою пам'яткою на сьогодні залишається Більське городище, на території якого знайдено понад 39 жител різних типів. Всього для детального аналізу представлено знахідки 111 жител різного часу в рамках скіфської епохи VII–III ст. до н. е. Майже в усіх випадках знахідки жител являють собою котлован від споруди, в якому простежуються залишки опалювальних пристроїв. У низці випадків наземні житла зафіксовано завдяки скупченню знахідок, які характерні для цього типу об'єктів, наприклад залишків вогнища або пічки. Також іноді траплялися рештки глинобитних стін, стовпових ямок та, у випадку Книшівського городища, нижніх вінців зрубу. Реконструювати зовнішній вигляд цих жител у період їх функціонування досить складно, але в ряді публікацій здійснено такі спроби.

Підсумовуючи всі відомості про знахідки, можна сказати, що в різних регіонах Лівобережного лісостепу в різний час практикували будівництво різних типів жител, які поділяють на три основні групи: наземні, напівземлянки, землянки. Наземні житла переважно мають заглиблений котлован не більше ніж 50 см. Таке обмеження зумовлено глибиною промерзання ґрунту на території зазначеного регіону взимку й потребою враховувати осипання стінок давнього котловану під час руйнації житла (Кінаш, 2015). Майже всі знахідки зафіксовано за котлованом, який був заглиблений приблизно на таку глибину в давні часи, що свідчить про стійку тенденцію. Напівземлянки представлені варіантом жител із заглибленим котлованом від 50 см до 1 м, тобто значна частина житла розташована над поверхнею землі (за винятком наземних жител із підпіллям). Землянки мають вигляд жител, де стіни повністю заглиблені у ґрунт. Цей розподіл зумовлений різними підходами до вирішень технічних завдань і культурними звичаями.

Для всього регіону Лівобережного лісостепу найбільш релевантно наводити загальну статистику, оскільки різні райони мають різний ступінь дослідженості. Крім того, про велику кількість жител, які було розкопано, сьогодні немає достатньо інформації з різних причин. Загальні дані щодо типів житлових споруд, які вдалося ідентифікувати, такі: 12 землянок, 9 напівземлянок, 88 наземних жител. Фактично всі наземні житла датовано VI–III ст. до н. е., вони являють собою найпоширеніший тип споруд. Землянки представлені у вигляді каркасно-стовпових конструкцій із різними відмінностями

ми, вони є найбільш ранніми спорудами, про що свідчать споруджені над деякими з них зольники.

Відібрані житла басейну р. Псел, що представлені знахідками з Книшівського городища, були наземними, мали зрубну конструкцію, закопану в землю на невелику глибину; опалювальні пристрої були у вигляді відкритих вогнищ і каркасних глинобитних пічок (Гавриш, 2000). Це майже єдиний тип жител, що переважав на цій пам'ятці, що є ознакою стійкої практики. Крім того, слід зазначити, що в деяких житлах було знайдено невеликі підвищення – жертovníки, які мали сліди побілки, а серед матеріалу було досить багато кісток тварин, людські рештки, дрібна глиняна пластика (Гавриш, 1988, с. 5–13).

Житла басейну р. Сіверський Донець представлені переважно досить великими наземними конструкціями овальної або чотирикутної форми, з пічками, стінами з каркасом, на який нанесений глиняний розчин. Такі житла було знайдено на поселеннях Шмарівка, Островерхівка, Люботинському городищі. Треба зауважити, що серед матеріалів у житлі з поселення Шмарівка було знайдено характерний уламок чорнолискованого посуду, а саме житло збудоване над культурним шаром доби бронзи (Шрамко, 1954, с. 106). Також відома двокамерна землянка округлої форми з поселення Саржин Яр (Шрамко, Задников и Пеляшенко, 2007, с. 433). Інший тип жител, який було виявлено в цьому регіоні, – круглі в плані з центральним стовпом, відкритим вогнищем, стовповими ямками по колу. Таке житло було знайдено на пам'ятці Шовкова (Шрамко, 1964, с. 182–184), також достатньо велику кількість їх розкопано під час робіт на пам'ятці Новоселівка (Шрамко, Задников и Пеляшенко, 2012, с. 369; Колода, 2013, с. 425).

В басейні р. Сула знахідки походять з Басівського городища. На його території існували багатошарові житла з різними будівельними періодами, що також каже про досить стійку житлобудівну традицію та тривалий час використання жител. Ці житла були з глиняними стінами, в основі каркаса яких були великі плахи та плетена основа, одне з жител було двокамерним зі стаціонарним вогнищем великого розміру. Також наявні два житла округлої форми діаметром 3,5 м і 4 м (Іллінська, 1952, с. 50–58).

У басейні р. Сейм також знайдено досить багато житлових споруд. На поселенні Переверзево-І виявлено 13 жител, які були інтерпретовані як знахідки зрубних жител. Це невеликі котловани (до 6 м

завдовжки) квадратної форми із залишками вогнищ, у деяких місцях є сліди побілки (Пузикова, 1997, с. 11–36). На Марицькому городищі знайдено 26 споруд – глинобитні наземні житла прямокутної або квадратної форми розмірами не більше ніж 5-6 м завдовжки (Пузикова, 1981, с. 14–33).

Житла басейну р. Ворскла представлені різними типами. Це житла зрубної конструкції з трохи заглибленим котлованом, відкритими вогнищами та печами, іноді зі специфічними жертovníками, які були притаманні Східному укріпленню Більського городища. Всього на Східному укріпленні було знайдено та описано дві землянки й понад 20 жител зрубної конструкції, які мали в середньому розмір 4×3 метри й незначно заглиблені в ґрунт (не більше ніж 0,5 м). У житлі № 81 (за нумерацією Б. А. Шрамка) виявлено на півночі вирізаний у матеріку побілений жертovníк, круглий у плані, діаметром 24 см і на підвищенні в 55 см висотою, зі слідами побілки. В основі цього жертovníка покладено два черепи собак. Поруч із жертovníком лежав уламок чаші з черепа людини, культові предмети, шматки крейди. В житлі № 13 також було знайдено уламок жертovníка і багато різних культових предметів, у житлі № 50 – кам'яне блюдо з пісковіку, в житлі № 3 – нижню щелепу людини, у житлі № 76 – скупчення з каменів пісковіку, біля якого виявлено фрагменти побіленої обмазки та череп собаки. Очевидно, що ці житла мали певні відмінності в інтер'єрі, але вони всі були збудовані за однією традицією та мали сліди проведення ритуалів у самому житлі. На території Західного укріплення Більського городища знайдено три схожі за принципом будування землянки, які відносять до раннього етапу існування пам'ятки. Це дуже великі споруди: приблизно 7,5×7,5 м із глибиною 1 м; 9×8 м із глибиною 1,5 м; 9,9×8,2 м із глибиною 1,5 м. Усі вони були з каркасними стінами і стовповими ямками, хоча і мали певні відмінності в плануванні, їх треба відносити до однієї групи великих землянок (Шрамко, 1987).

Проаналізувавши наявний матеріал, можна підсумувати, що за способом будування житла скіфського часу є або зрубними, або з глини, яку намазували поверх легкого дерев'яного каркаса чи на опорну конструкцію з великих колод. Форма зафіксованих котлованів – чотирикутна або овальна. Чотирикутна дуже часто мала закруглені кути, хоча, найімовірніше, це пов'язано з осипанням стінок унаслідок руйнації каркаса житла. Окремо слід виділити житла круглої форми, які, вірогідно, мали певні особливі конструкційні

елементи – центральний стовп і конічний дах. Дахи, напевно, робили з соломи або з очерету, як у випадку знахідок на поселенні Острроверхівка. Опалювали житла печами, стаціонарними або переносними вогнищами. Вогнища могли бути вмонтовані в підлогу, стояти на підлозі або ж бути трохи піднятими над її рівнем. Іноді трапляються припічні ями.

Треба виділити декілька будівельних практик, які простежуються в різних регіонах Лівобережного лісостепу і, очевидно, пов'язані між собою. Перша така традиція житлобудівництва представлена житлами з Книшівського городища, Переверзево-І, Східного Більського укріплення та одним житлом із Західного укріплення Більського городища. Це наземні зруби, які незначно заглиблені в ґрунт, мали мобільні вогнища або стаціонарні пічки як обігрівальні пристрої та для освітлення. Особливої уваги заслуговують численні сліди культів у житлах подібних форм, як-от домашні вівтарі, жертovníки, біля яких фіксують не тільки звичайні культові предмети, а й людські рештки. Зокрема, виявлено рештки людини біля одного з жертovníків житла Книшівського городища, що дуже схоже на знахідку чаші з людського черепа в житлі на території Східного Більського укріплення. Цей зв'язок виявлено й на правому березі Дніпра: на Пастирському городищі два неглибокі житла з фрагментами людських черепів, на Трахтемирові жертovníк із людським черепом у центрі житла, що також схожі на більські знахідки. Про певне місце людських решток у житті тогочасного населення вже є декілька статей, однак крізь призму дослідження житлових споруд простежується певна тенденція щодо знаходження черепів у житлах, які мають спільні конструкційні риси.

Окрема традиція житлових споруд представлена житлами глиняно-дерев'яної композитної конструкції, що іноді заглиблені в ґрунт, із центральними стовпами або без них. Це частина жител із Більського городища, поселень Острроверхівка, Шмарівка та майже всі житла Марицького та Люботинського городищ. Цей тип є одним із найпоширеніших на окресленій території. Є також група жител, у яких наявні господарські ями в приміщенні. В рамках цієї групи кілька знахідок вказують на наявність у спорудах дерев'яного настилу – підлоги, яка піднята над нижнім ярусом підпілля.

Особливої уваги потребує традиція спорудження землянок, показова для раннього періоду існування пам'яток скіфського часу в цьому регіоні, яку можна поділити на два варіанти. Перший варіант

представлений житлами чотирикутної форми великого розміру, зі стовповими ямами в центрі, підпорами, двоскатним дахом і стовповими ямами вздовж периметра, які утримували дерев'яні колоди, що формували стіни. Три такі будівлі датовано VII–VI ст. до н. е., дві з них виявлено у нижньому шарі зольників, імовірно, що це одні з перших споруд на території Західного укріплення Більського городища. Дах у цих землянках був вкритий просто дереном або землею та дереном для додаткової тепло- та гідроізоляції. Вони мали достатньо великі розміри – майже 8×8 метрів, мали сходи. Житла опалювали відкритим мобільним або стаціонарним вогнищем. Другий варіант – це землянки, овальні або двокамерні, в яких житлова та господарча частини були розділені перегородкою. У таких спорудах були сходи, дво- або чотирискатний дах, переносні вогнища. Приклади: дві великі землянки Західного Більська та одна землянка з Саржиного Яру. Для однієї з таких землянок було зроблено експериментальну реконструкцію в натуральному розмірі в ІКЗ «Більськ».

Бібліографія

- Іллінська, В., 1952. Верхньосулзьська експедиція 1947 р. *Археологічні пам'ятки*, 4, с. 34–42.
- Гавриш, П., 1988. *Отчет о полевых археологических исследованиях Полтавской левобережной скифской экспедиции Полтавского педагогического института в 1988 г.* НА ІА НАНУ, Інв. №1988/54.
- Гавриш, П., 2000. *Племена скіфського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Припсілля)*. Полтава, с. 114–117.
- Городцов, В., 1911. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 году. В: *Труды XIV Археологического Съезда*, том III. Москва, с. 93–161.
- Іллінська, В., 1965. Басівське городище. *Археологія*, XVIII, с. 50–58.
- Кінаш, Р., 2015. Дослідження максимальної глибини промерзання ґрунту для території Українських Карпат. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Теорія і практика будівництва*, 823, с. 141–154.
- Колода, В., 2013. Дослідження зольників 3–5 на скіфському селищі Новоселівка в Харківській області. В: *Археологічні дослідження в Україні 2012*. Київ, с. 337–338.
- Пузикова А., 1997. *Памятники скифского времени бассейна р. Тускарь (Посемье)*. Москва.
- Пузикова, А., 1981. *Марицкое городище в Посеймье*. Москва: Наука.
- Шрамко, Б., 1954. Новые поселения и жилища скифского времени в бассейне р. Северский Донец. *КСИИМК*, 54, с. 106.

- Шрамко, Б., 1964. Поселення скіфського часу біля станції Шовкова. *Археологія*, 16, с. 182–184.
- Шрамко Б., 1973. *Восточное укрепление Бельского городища*. Киев: Наукова думка.
- Шрамко, Б., 1987. *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. Киев: Наукова думка.
- Шрамко, Б., 1989. Усадьба скифской эпохи на Бельском городище. *Вестник Харьковско-го университета*, 343: История, Вып. 23, с. 77–87.
- Шрамко, Б. и Радзиевская, В., 1980. Усадьба с косторезной мастерской на Бельском городище. *Советская археология*, 4, с. 181–190.
- Шрамко, И., Задников, С. и Пеляшенко, К., 2007. Охранные исследования поселения скифского времени «Саржин Яр». В: *Археологічні дослідження в Україні 2005–2007 рр.*, с. 431–435.
- Шрамко, И., Задников, С. и Пеляшенко, К., 2012. Охранные раскопки поселения скифского времени у с. Новоселовка. *Археологічні дослідження в Україні 2011*, с. 446.
- Шрамко, И. и Новоченко, А., 2013. Конструктивные особенности земляночных жилищ последней четверти 7 – первой четверти 6 в. до н. э. Западного Бельского городища. В: *Боспорский феномен. Греки и варвары на евразийском перекрестке: Материалы международной научной конференции (Санкт–Петербург, 19–22 ноября 2013 г.)*. Санкт-Петербург, с. 361–367.

MAIN TYPES OF SCYTHIAN PERIOD LIVING QUARTERS IN FOREST STEPPE LEFT BANK

Oleksii Pototskyi

PhD student, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

There are various variations among Scythian period living quarters which demonstrate the garishness and heterogeneity of material culture in forest steppe Left Bank. Main types of the households spread around this territory is proposed.

Keywords: *household, Scythian period, forest steppe, reconstruction.*